ئابدۇللا سۇلايمان

خوتەن دىئالېكتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى بولغان تىل ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ پەيدا بولغان بولۇپ، ئىنسانىيەت تارىخىدا كىشىلەرنىڭ ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا ياردەم بەرگەنىدى. ئەمگەك — يەنى ياشاش ئۈچۈن تىنىمسىز ھەرىكەت قىلىش، ئىنسانلارنىڭ كوللېكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىش زۆرۈرىيىتىنى تۇغدۇرۇپ، ئۆزئارا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇرىنى ئىپادىلەيدىغان، مۇناسىۋەتلىشىدىغان ۋە پىكىر ئالماشتۇرالايدىغان تىلنىڭ بولۇشى لازىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇرغانىدى.

تىلنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تىلنىڭ شەكىللىنىشى ئۇزاق تارىخىي جەريانلارغا ئىگە بولۇپ، بۇ جەريان ئۇرۇقداشلىق، تائىپە، قەبىلە، مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ھەرقايسى مىللەت تىلىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى ھەمدە ھازىرقى زامان تىلىنىڭ ئەنە شۇ قەدىمكى ئۇرۇق، تائىپە، قەبىلە تىللىرى ۋە شېۋىلەر ئاساسىدا تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان جەرياندۇر.

بۇ ماقالىنىڭ تېما ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، تىلنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شەكىللىنىشى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى قىسقىلا ئەسلەتمىدىن كېيىن ئەسلىي بايانىمىزغا ئۆتەيلى.

تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولغىنىغا بىر مىليون 700 مىڭ يىل بولدى دەپ قارىلىدۇ. گەرچە خوتەندە كونا تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرى تېخى بايقالمىغان بول-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سىمۇ، ئالىملارنىڭ قارىشىچە، «12 مىڭ يىلنىڭ ئالدىدا گۈزەل، كۆركەم خوتەن قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توشۇلۇشقا باشلىغان»[1] ئىدى. شۇنداقكەن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز 10 مىڭ يىللاردىن بۇرۇنقى زامانلاردىلا بۇ زېمىندا ماكانلىشىپ تىرىكچىلىك قىلغانىدى. قەدىمكى ئۇدۇن بۇنىڭدىن تەخمىنەن 6-7 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، «قاشتېشى يولى» نى بارلىققا كەلتۈرۈپ، «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشى، گۈللىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى. بۇ قەدىمكى يۇرتتا ئەڭ دەسلەپكى ئۇرۇق-قەبىلىلەر تاش قورال ياساشتىن ئىبارەت بىر خىللا ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈرى بىلەنلا شۇغۇللىنىشتىن قاشتېشى يىغىش، قېزىش، چارۋىچىلىق، ئېكىنچىلىك، پىلىچىلىك، شەھەر-قەلئە ياساش، ھەر خىل ھۈنەر-سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىشقىچە بولغان ئېتنو مەدەنىيىتىدە ئۆزىگە خاس بولغان تىلنى يارىتىپ ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تەگ-يىلتىزلىق تىللىرىغا ئۆتۈشۈشنى، قوبۇل قىلىشنى، قوشۇۋېلىشنى، ياساشنى بىرلەشتۈرۈپ، ھازىر بىز ئېيتىپ كېلىۋاتقان «خوتەن دىئالېكتى» نىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس ياراتتى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 242-يىلى قۇرۇلغان ئۇدۇن خانلىقىنىڭ مىڭ يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈم سۈرگەن تارىخىغا نەزەر سالساق، غەربىي يۇرتتا (ھازىرقى شىنجاڭدا) ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرمۇ ئۆزلۈكسىز كۆپەيگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، شۇ دەۋرلەردە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ئۇدۇن، گۇما، ئۆزۈنتات، نىيا قاتارلىق 30 نەچچە شەھەر بەگلىكلىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى بۇ مۇھىم تۈگۈنلەر ئىچىدە ئۇدۇن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ھىندىستان قاتارلىق ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنىڭ ئالاھىدە كۆزنىكى بولغان. ھىندىستان ئارقىلىق تارقىلىپ، شىددەت بىلەن كېڭەيگەن بۇددا دىنى بۇ رايوننى بۇددا دىنىنىڭ مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندۇرغان. ۋېي، جىن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي-شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن باشلاپ

① «گۆھەر زېمىن خوتەن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994-يىل خەنزۇچە نەشرى 241-، 242-بەتلەر.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگىچە (مىلادىيە 220-يىلىدىن 907-يىلىغىچە) نۇرغۇن مەشھۇر بۇددا ئۆلىمالىرى ۋە راھىبلار ئۇدۇنغا كېلىپ تەلىم ئالغان ياكى نوم تەپسىرچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولغان. 872-يىلى (شيەنتۇڭنىڭ 13-يىلى) ئۇدۇن خانىنىڭ ساجۇ مىراۋۇلى جاڭ يىچاۋنىڭ جىيەنىگە يازغان بىر مەكتۇپىدا ئۆزىنىڭ خانلىق نامىنى «ئۇلۇغ ئۇدۇن دۆلىتى پەغپۇرى» دەپ ئاتىغان. ئۇدۇن ۋىساراخان جەمەتى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ مىڭ يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن.

مىلادىيە 926-يىلى قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى مۇسا ئارسلانخان شۇ چاغدا يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان ئۇدۇنغا قارشى «غازات» ئۇرۇشى قىلىپ، ئۇدۇننى ئۆزلىرىگە قارام قىلدۇرۇپ، ئىسلامىيەت دەۋرىگە باشلاپ كىرگەن بولسىمۇ، قاراخانىيلارنىڭ ئىچكى مالىمانچىلىقىدىن پايدىلانغان ئۇدۇن ھۆكۈمدارلىرى ئىسلام دىنىغا قارشى ئۇرۇش قوزغاپ، قەشقەرغىچە باستۇرۇپ بارغان. مىلادىيە 1006-يىلى قاراخانىيلارنىڭ شۇ دەۋردىكى سۇلتانى يۇسۇپ قادىرخان ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ئۇدۇن رايونىدىكى بۇددىستلارنى ئەسلىدىكى ئېتىقادىدىن ئۇزۇل-كېسىل ۋاز كەچتۇرۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغان. ئۇدۇن ۋىسارا خانلىقى يىمىرىلىپ، بۇ رايون پەيدىنپەي تۈركلەشتۈرۈلگەن.

ئۇنداقتا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى خوتەن رايونىدىكى ئاھالىلەر قايسى تىلنى ئىشلەتكەن؟ بۇ سوئالغا ئەلۋەتتە ئىنسانشۇناسلار، تىلشۇناسلار، تارىخچىلار قوللانغان مېتود ۋە ئۇسۇل بويىچە، بۇ رايوندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار ۋە شۇ يادىكارلىقلاردا ئىشلىتىلگەن تىلغا؛ بۇ رايون ئاھالىسى ئىشلىتىۋاتقان ھازىرقى زامان تىلىدىكى قەدىمكى زامان تىل قالدۇقلىرىغا مۇراجىئەت قىلىش تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ئىلمىي يەكۈندۇر.

ئاشۇ ۋەسىقە-ھۆججەتلەرگە نەزەر سالساق، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق يازغان: «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى خىل تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارد-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە مىقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

لىنىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. سوغداق (Soɫdaķ)، كەنجەك (Kanqək)، ئارغۇ (Arɫu) ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەت ئەللەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان ختەن (hotan خوتەن)، تىبەت (tübüt تىبەت) ۋە تاڭغۇت (tanqut) لارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. ئۇلار تۈركلەر ئېلىگە كىيىنرەك كەلگەن»، «. . . تۇبۇتلارنىڭ ئايرىم تىلى بار، خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم تىلى ۋە يېزىقى بار. ئۇلار ھەر ئىككىلىسى تۈرك تىلىدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ» . بۇ بايانلاردىن تارىختا بۇ رايوندىكى خەلقنىڭ ئايرىم تىل ۋە يېزىق قوللانغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

ئارخېئولوگلار 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تەكرىتىپغىنىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىن تاپقان تېپىلمىلار ئىچىدە توخرىلارغا ئائىت نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بارلىقىغا ئاساسەن، تەكرىتىپغىنىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەرلەرگە جايلاشقان ئاھالىلار ئومۇمەن قەدىمكى زاماندىن ئوتتۇرا ئەسىرگىچە ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تالىق بولغان توخرىلار ۋە ساكلاردىن ئىبارەت ئىدى، دەپ ھېسابلىماقتا. دەرۋەقە «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 174-يىلىدىن 160-يىلىغىچە بىر قىسىم ساكلار ئىلىمىزنىڭ كەڭسۇ (گەنسۇ) رايونلىرىدىن ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ بېرىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى خوتەن ئېكىنزارلىقىدا يەرلىشىپ قالغان»① . بەزى ئالىملار: «ساكلارنىڭ تىلى ئالاھىدە تىل ئىدى، بۈگۈنكى كۈندە خوتەن بىلەن مارالبېشىنىڭ تۇمشۇق قاتارلىق جايلىرىدا قەدىمكى ساكلارنىڭ شېۋىسى ساقلىنىپ قالغان» ②دەپ ھېسابلاپ، قەدىمكى خوتەن تىلىنى «خوتەن ساك تىلى» دەپ ئاتاشتى، شۇنداقلا دۇنخۇاڭ (دەشت ئاتا) غارلىرىدىن قېزىۋېلىنغان يازما يادىكارلىقلار ئىچىدىكى «خوتەن ساك تىلى» دا يېزىلغان بىر مۇنچە ھۆججەت-ۋەسىقىلەرنىڭ بارلىقىغا، بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ 10-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا (شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چۇنخۇا يىللىرى) يېزىلغانلىقىغا ئاساسەن

① ② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 19-، 21-، 22-بەتلەر.

«خوتەن رايونىدا 10-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىمۇ ساكلار ياشىغان. ھېچ بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ خان جەمەتلىرى ساكلاردىن بولغان»[1] دەپ قاراشقان. «ساك تىلى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ گېرمانىيىلىك سانسكرىتشۇناس رودېسنىڭ يۇقىرىقى ۋەسىقىلەردىكى تىلنىڭ شەرقىي ئىران تىلى شېۋىسىدىكى ساك تىلىغا ئەڭ يېقىن كېلىدىغانلىقىنى بايقاپ بەرگەن نامى بولۇپ، گەرچە ئىلىم ساھەسىدىكىلەر «ساك تىلى» دېگەن نامنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ھەمدە بۇ نام تىل جەھەتتە قەدىمكى خوتەن تىلىغا يېقىنلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرسىمۇ، تارىخىي رېئاللىقنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەر ۋە غەربنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ساكلارنىڭ ئۇدۇننى بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات چېلىقمايدۇ. جاڭ چيەن، بەن چاۋ، بەن يۇڭ قاتارلىقلارنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇدۇنلۇقلار بىلەن ساكلارنىڭ پەرقى ئىنتايىن ئېنىق بولۇپ، ئۇلار باشقا-باشقا رايوندا ياشىغان، ئۇلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇدۇن يازما يادىكارلىقلىرى ئۆچىدە بۇخىل تىلنى ئەزەلدىن «ساك تىلى» دەپ ئاتىمىغان، ئۇدۇنلۇقلارنى ساكلار دەپمۇ ئاتىمىغان.

ئۇدۇن رايونىغا تۈركلەر كىرىشتىن ئىلگىرىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان، ئىرق ئالاھىدىلىكى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرگۈچى بىر قىسىم رەسىملەر، خاتىرە، ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغان بەزى ئالىملار: يوتقانلىقلارنى ئىران ئىرقىغا مەنسۇپ، تىلىنى «يوتقان تىلى»، يەنى «خوتەن تىلى» دەپ ئاتىسا؛ بەزىلىرى ۋەسىقىلەردىكى تىلنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇنى ئىران تىلىغا مەنسۇپ دەپ قاراپ، «شەرقىي ئىران تىلى» ئىدى، دەپ ئاتىغان. بىراق خوتەن تىلىنىڭ ئىپتىدائىي ئالاھىدىلىكىنىڭ بۇزۇلۇشى سوغدى تىلىغا سىڭىلىشتۇرغاندا تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، يەنە بەزىلەر ئۇنى خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا بايان قىلىنغان ئۇلۇغ ياۋچىلار تىلىغا، يەنى كوشان

---

[1] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 19-، 21-، 22-بەتلەر.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر قاتارىدىكى نەشرىياتلاردىن قولغا كەلگەن ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، دەپ قارىغان①. مەلۇمكى، تارىختىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى بولغان كوشان ئىمپېرىيىسى مىلادىيە 120-يىلى خوتەن، يەكەن، قەشقەر خانلىقلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇ رايونلارغا ئۇلارنىڭ تىلىنىڭمۇ تەسىر قىلغانلىقى تارىخىي پاكىتتۇر.

يەنە ئوخشاش بولمىغان قاراشلاردىن: «نىيا، ئۇدۇن، پىشامشان (چارقىلىق ئەتراپى) قاتارلىق جايلاردا ئاساسەن قەدىمكى ھىندىستان-نىڭ غەربىي شىمال شىۋىسى قوللىنىلاتتى، بۇ ئومۇمەن (نىيا ئاۋام تىلى دېيىلەتتى)» دەيدىغان؛ شۇنداقلا خوتەن رايونىدىن تېپىلغان مىلادىيە 2-ئەسىردىن ئىلگىرىكى كارۇشتى يېزىقىدا ھىندىستاننىڭ قارا تىلى (پراكىرت) دا يېزىلغان نوم بىتىگ «دارماپادا» غا ئاساسلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان قەدىمكى خوتەن تىلىنى «ھىندى تىلى» دەپ ئاتاشلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بىراق، قەدىمكى خوتەن تىلىنى نوقۇللا «ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ... شەرقىي ئىران تىلى... ھىندى تىلى» دېيىش ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس. ياكى، بۇ تىلنى «ئىران تىللىرى بىلەن تۈرك تىلىنىڭ قوشۇلمىسىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ تىل» دېيىش ئەقىلگە سىغمايدۇ، تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىگىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئېنىقكى، ئوخشىمىغان ئىككى خىل تىل سىستېمىسىدىن ئەبجەش بىر تىل ھاسىل بولمايدۇ، ئۇلار بىر-بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. يەنى بىرى ئاساس، يەنە بىرى ياردەمچى بولىدۇ. ئاساس تىل لېكسىكا، مورفولو-گىيە جەھەتتىن ئۈستۈنلۈك قازانسا؛ ياردەمچى تىل مەلۇم جەھەتتە لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئىزىنى قالدۇرىدۇ. بۇ قائىدىگە قارى-غاندا، بۇددا دىنى ۋە مەدەنىيىتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇدۇنغا كىرگەن پراكىرت تىلى (نوم تىلى) مىلادىيەدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن لېكسىكا جەھەتتىن بىر مەزگىل «ئۈستۈنلۈك» قازانغان بولسىمۇ، لېكىن

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 27-بەت.

«خوتەن تىلى»نى ھەممە جەھەتتىن بويسۇندۇرالمىغان[1]. بۇ يەكۈنىمىزنى تۆۋەندىكى ئىككى پاكىت تېخىمۇ ئېنىق دەلىللەيدۇ: بىرى، مەشھۇر سەيياھ شۈەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر» («大唐西域记») دېگەن كىتابىنىڭ 12 ـ جىلدىدا: «قۇستانا (خوتەن) يېزىقىنىڭ قائىدىسىدە ھىندىستان يېزىقىغا ھۆرمەت قىلىنىپ، ئۇنىڭ شەكلى ئازراقلا ئۆزگەرتىلگەن. ئەمما، تىلى بولسا بۇ ئەلدىكى ئاھالىنىڭ مىجەزى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، باشقا ئەللەرنىڭ تىلىدىن پەرقلىنىدۇ؛ ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، جۇڭگو تىلىنىڭ ئۆزگەرمىسىمۇ ئەمەس» دەپ يازسا، يەنە بىرى، ياپونىيە تارىخچىسى يۇتيەنخېڭ «ئاۋرىل ستەيىن نىيا خارابىسىدىن تاپقان كارۇشتى يېزىقىدىكى خاتىرىلەرنىڭ تىلى ھەقىقەتەنمۇ ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، ئىران تىلىمۇ، شۇنىڭدەك تۈركىي تىلىمۇ ئەمەس ئىدى»[2] دەپ يازغان. يۇتيەنخېڭ ئەپەندى: «بۇ تىل تۈركىي خەلقلەر بۇ يەرگە كىرىشتىن بۇرۇن، مۇشۇ رايوننىڭ ئېغىز ۋە يېزىق تىللىرىدا ئىشلىتىپ كەلگەن تىل بولۇپ، بەزى ئالىملار بۇ تىلنى ‹ئۇدۇن تىلى› ياكى ‹خوتەن تىلى› دەپ ئاتايدۇ. بەزىلەر بۇ تىلنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ‹ئىران تىلى› ياكى ‹شەرقىي ئىران تىلى› دەپ قارايدۇ. ئەگەر ‹ئىران تىلى› دەپ قارىلىدىغان بولسا، ‹خوتەن تىلى›نى ‹سوغدى تىلى› بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك بۇ تىلنىڭ دەسلەپكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز»[3] دەيدۇ.

دەرۋەقە قەدىمكى خوتەن تىلىدا يۇقىرىقى تىللاردىكى ئالامەتلەرنىڭ بارلىقىنى ئىنكار قىلالمىساقمۇ، شۇنداقلا بۇ رايوندا مىڭ يىلغا يېقىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بۇددا دىنى تەسىرىدىن، ئاھالىلەر تىلىغا ھىندى تىلى (پراكرىت) ئاستا-ئاستا سىڭىشكە باشلاپ، سانسكرىتچە ئاتالغۇلارنى پەيدا قىلغانلىقىنى چەتكە قاقالمىساقمۇ، قەدىمكى خوتەنلىكلەر قوللانغان بۇ تىلنىڭ «ئۇدۇن تىلى» ياكى «قەدىمكى خوتەن تىلى» ئىكەنلىكىنى تارىخىي پاكىتلار ئىسپاتلىغان.

---

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990-يىل 1-نەشرى.
② ③ يۇتيەنخېڭ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل 1-نەشرى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالىلەر، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

«تەكلىماكاننى چۆرىدەپ جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ تارىختا بىر قانچە خىل دىن ۋە بىر قانچە خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىلىرى بولغىنىدەك، بىر قانچە خىل تىل ۋە يېزىقلارنىڭمۇ ئۇچرىشىش ۋە ئارىلىشىش نۇقتىلىرى بولغانلىقى مەلۇم ... خوتەن بوستانلىقلىرىدا مانا مۇشۇنداق ئارىلىشىش قاتلاممۇقاتلام يۈز بەرگەن. خوتەن دىئالېكتىدا بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەرنى مانا شۇنداق ئارىلىشىشلارنىڭ ئىزلىرى دېيىشكە بولىدۇ».

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مەھمۇد قەشقەرى مۇنداق يازغان: «خوتەنلىكلەر بىلەن كەنجەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى ‹ئېلىف› (Elip) نى ‹ھ› (h) غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز. مەسىلەن، تۈركلەر ‹ئاتا› نى ‹اتا› (ata) دېسە، ئۇلار ‹ھاتا› (hata) دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئانا» نى ‹انا› (ana) دېسە، ئۇلار ‹ھانا› (hana) دەيدۇ. مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقان بۇ خىل تىل ئادىتى خوتەن دىئالېكتىدا ھازىرمۇ قىسمەن ساقلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئالاپۇ ـ ھالاپۇ (يالغانچى، پوچى)، ئىلدام ـ ھالدام (تېز، چاپسان)، ئالالاڭ ـ ھالالاڭ (ئوچۇق)، ئابدال ـ ھابدال (تىلەمچى)... دېگەنلەردەك.

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ تۈركچىلىشىشىگە كەلسەك، خوتەن رايونى «ئىسلامىيەتتىن كېيىن پۈتۈنلەي تۈركلىشىشكە باشلىغان» دېيىلسىمۇ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا تۈركىي تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ناھايىتى ئاستا تۈركچىلىشىشكە باشلىغان بۇ تىل تاكى 11-ئەسىردىمۇ تۈركچىلىشىش جەريانىنى تاماملاپ بولالمىغان. خوتەن قاراخانىيلار تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ 50 يىلدىن كېيىن ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خوتەنلىكلەرنى «ئىككى خىل تىل بىلىدىغان» دەپ ئىزاھلىشىمۇ بۇ قارىشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

مەلۇم بولغىنىدەك، 11-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ دەسلەپتە ئىسلامىيەت قوشۇنلىرى، ھاكىمىيەت مەمۇرلىرى، كېيىنچە يەر ئۆز-

لەشتۈرۈش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن ھەرخىل قەبىلىلەر (ياغما، قار-لۇق، ئوغۇز، چىگىل، قارچۇق، چارۇق، چۇمۇل، مەركىت ۋە باش-قىلار) خوتەن رايونىغا كۆچۈپ كەلگەچكە، 12-ئەسىردە «خاقانىيە» تىلىنىڭ، 15 - 16-ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى» نىڭ تەسىرى بىلەن ۋە قەدىمكى خوتەن تىلىنى تەگ-يىلتىز قىلىپ، بۇ رايوندا يېقىنقى ئەسىرلەردە «قەشقەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بىر دىئالېكتى مەيدانغا كەلگەن. بۇ دىئالېكت-شېۋىلەردە ئاق كۆڭۈل، ئەمگەكچان، ھۈنەر-سەنئەتلىك خەلقنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك، تېبابەتچىلىك ساھەلىرىدە؛ مەنىۋى ھايات-نىڭ بىر قىسمى بولغان فولكلور، ئەدەبىيات-سەنئەت جەھەتلەردە ياراتقان مول ئىجادىي تۆھپىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان، پەقەت مۇشۇ رايون-غا خاس بولغان جانلىق، ئوبرازلىق سۆزلەر، ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ئىجاد قىلىنغان.

كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئامىللاردىن سىرت، بۇ رايوندىكى يۇلتۇزلار تۈركۈمىدەك ئۇزۇك بوستانلىقلار ۋە ئاھالە ياشىغان تاغلىق جايلار مۇساپىسىنىڭ بىر-بىرىگە يىراق بولۇشى، بولۇپمۇ بۇ بوستانلىقلار ئاھالىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىن-كى يىراقلىقى سەۋەبىدىن تەكرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى باشقا جايلار بىلەن بولغان بېرىش-كېلىش، ئارىلىشىش، مەدەنىيەت ئالماش-تۇرۇشنىڭ قىيىنلىقى قاتارلىق ئامىللار قوشۇلۇپ خوتەن رايونىدا بىر دىئالېكت بەلۋېغى شەكىللەنگەن.

فونېتىكا، گراماتىكا بولۇپمۇ لېكسىكا جەھەتتىن خېلى بىر قىسىم ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە خوتەن دىئالېكتى، ھازىرقى زامان ئۇي-غۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاكتىپ، ئىجابىي تەسىرى ئارقىلىق بىر ئەسىر-گە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان پەيدىنپەي ئەدەبىي تىل نورمىسىغا چۈشكەن ۋە چۈشۈۋاتقان بولسىمۇ، ھېلىھەم بەزى چەت يېزا-كەنتلەر، تاغلىق رايونلاردىكى ئاھالىلارنىڭ جانلىق تىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل نورمىسى-دىن (فونېتىكا، لېكسىكا جەھەتتىن) قىسمەن پەرقلىنىپ تۇرماقتا.

شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىش لازىمكى، تىلشۇناسلار تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۈچ چوڭ دىئالېكتىنىڭ بىرى دېيىلگەن خوتەن

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، ئەدەبىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

دىئالېكتى رايوندا يەنە فونېتىكا، گراماتىكا بولۇپمۇ لېكسىكا جەھەت-تىن بەزى پەرقلەرنى ساقلاپ كەلگەن «گوما شېۋىسى»، «قاراقاش شېۋىسى»، «ئىلچى شېۋىسى»، «لوپ شېۋىسى»، «كېرىيە شېۋى-سى» (چىرا، كېرىيە، نىيا، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، بۇلار خوتەن دىئالېكتىنىڭ شېۋە رايونلىر-دۇر. بۇ شېۋىلەر خوتەن دىئالېكتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. مەيلى خوتەن دىئالېكتى ياكى خوتەن دىئالېكتىنىڭ يۇقىرىقى بەش شېۋە قاتلىمى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىئالېكتلىرى بىلەن بولغان پەرق - ئۆزگىچىلىكلىرى پەقەت تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى ۋە لۇغەت تەركىبىدە كۆرۈلۈپ، گراماتىكىلىق قۇرۇلۇش ۋە ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدە پەرقلەر يوق دېيەرلىك.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

خوتەن دىئالېكتىدىكى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر تاۋۇش ئۆز-گىرىشى، ئاجىزلىشىشى، چۈشۈپ قېلىشى، كۆپىيىپ قېلىشى ۋە تاۋۇش ئاسسىمىلياتسىيىسى قاتارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ.

1. تاۋۇش ئۆزگىرىشى جەھەتتە

بۇ دىئالېكتتا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ئا-ساسەن بۇزۇلغان بولۇپ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بىر قەدەر ئاجىز. مەسىلەن: كۆزۈك ← كۆزەك، ئويۇن ← ئويان، ئۆلۈم ← ئۆلەم، ئۆتۈك ← ئۆتەك، توكۇر ← توكا، قولۇم ← قولام ... دېگەنلەردەك.

ئەدەبىي تىلدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن سۆزنىڭ بىرىن-چى بوغۇمىدا كەلگەن «ئۆ» تاۋۇشى بۇ دىئالېكتتا «ئو» دەپ؛ «ئۇ» تاۋۇشى «ئۈ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن: جوپ ← جۈپ، گۆش ← گوش، گۇل ← گۈل ... دېگەندەك.

بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ھ» ئۈزۈك تاۋۇشى چۈشۈپ قې-

لىپ، ئەدەبىي تىلدىكى «ھ» ئۈزۈك تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆزلەرنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. مەسىلەن: ھوشيار ← ئۇشا، ھەشقاللا ← ئەشقاللا، ھۆل ← ئۆل ... دېگەنلەردەك.

بۇخىل تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە، بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كېلىدىغان «ئا» تاۋۇشىنىڭ مۇئەييەن شەرت ئاستىدا ئۈزۈك تاۋۇشقا (مەسىلەن: بارىدىكەن ← بارتكەن، ئالىدىكەن ← ئاتكەن. . .) ئايلىنىشى؛ سۆزلەر ھەرخىل شەخسلەر بىلەن تۈرلەنگەندە، شۇ سۆزدىكى ئۈچ شەخس قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىدا كەلگەن بىر ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ «ت» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: قىلىمەن ← قىتمە، كېلىدۇ ← كىتۇ. . .) نۆۋەتلىشىشىنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

تۈرلىنىشى ۋە ھېچقانداق گرامماتىكىلىق باغلىنىشى بولمىسىمۇ، بىر قىسىم سۆزلەردىكى بىرىنچى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا ئۆزگىرىشى، خوتەن دىئالېكتىدىكى فونېتىكىلىق ھادىسىدۇر. بۇ جەھەتتە: «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ «ئە» بولۇپ كېلىشى؛ «د» تاۋۇشىنىڭ «ت» بولۇپ (مەسىلەن: ئوقۇيدۇ-ئوقۇيتۇ، ئىشلەيدۇ-ئىشلىتۇ. . .) كېلىشى؛ «ھ» تاۋۇشىنىڭ «ي» بولۇپ (مەسىلەن: ھېساب - يىساب، ھېكايە - يېكايە. . .) كېلىشى؛ «ئا» تاۋۇشىنىڭ «ئە» بولۇپ (مەسىلەن: ئادەم - ئەدەم، لاسىدە - لەسىدە. . .) كېلىشى؛ «ئې» تاۋۇشىنىڭ «ئى» بولۇپ (مەسىلەن: كېچە - كىچە...) كېلىشى؛ تۆپ سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «چ» تاۋۇشىنىڭ «ش» بولۇپ (مەسىلەن: قىزغۇچ-قىزغۇش، ئاچقۇچ - ئاچقۇش. . .) كېلىشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بۇ دىئالېكتتا ئايرىم سۆزلەردە كېلىدىغان «ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: ئۆيگە كىرىڭ - ئۆيگە كىيىڭ، ئۆيگە سۇ كىرىپتۇ - ئۆيگە سۇ كىيىپتۇ. . .) نۆۋەتلىشىدۇ. بىراق، بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا كېلىدىغان «ق // ك // پ» تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەرگە ئۇلانغاندا «غ // گ // ۋ» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلەشمەيدۇ.

2. تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

خوتەن دىئالېكتىدا بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئۇلىنىپ، بىرىنچى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە كەلگەندە تاۋۇش ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

گەپ+ئىم= گېپىم ـ گىپىم، بەل+ئىم=بېلىم ـ بىلىم ... ۋە باشقىلار.

ئەدەبىي تىلدا «يە// دە» دېگەنگە ئوخشاش بىر ئوچۇق بوغۇمدىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن ئوچۇق بوغۇم ئۆزگەرسە، شۇ سۆزدىكى سوزۇق تاۋۇش ئاجىزلاشمايدۇ. بىراق، بۇ دىئالېكتتا بىر قىسىم سۆزلەردىكى بوغۇم ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن تاۋۇش ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

دەيلى ـ دېيىلى، دەيمىز ـ دېتۇ، قىلايلى ـ قېتىمىز ... دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا مەلۇم كونكرېت شارائىتتا جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار ئالمىشىپ، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىششى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

پىياز ـ پىشاز، يۆتەل ـ ھۆتە، يىپ ـ شىپ، يىك ـ شىك، يىلىك ـ ھىلىگ

3. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا سېلىشتۇرغاندا، خوتەن دىئالېكتىدا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ. بولارغا: «ر» تاۋۇشى ساناق سانلار تەركىبىدە كەلگەندە (مەسىلەن: قىرىق ـ قىخ، بىر ـ بي. . .) ؛ «ر» تاۋۇشى ئىسىم، پېئىل سۆزلىرىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەندە (مەسىلەن: ھارۋا ـ ھايۋا، بارىمەن ـ بايىمە، رادىئو ـ يادىئو. . .) ؛ «ر» تاۋۇشى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش «ئە// ئى» لارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كەلگەندە (مەسىلەن: كىرپە ـ كىپە، گىردە ـ گىدە. . .) ؛ «ي» تاۋۇشى كۆپ بوغۇملۇق پېئىللاردا «ر// ق» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە (مەسىلەن: سايرىماق ـ سارىماق، ئايرىلماق ـ ئارىلماق. . .) ؛ «ي» تاۋۇشى مەلۇم سۆزلەردە «س// چ» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە (مەسىلەن: قايچا ـ قاچا، قايسى ـ قاسى. . .) ؛ بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن «ھ» تاۋۇشى بەزى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇ-

مىدا بوغۇم بېشى ياكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە (مەسىلەن: مەسلىھەت ـ مەسلەت، ئەھۋال ـ ئەۋال...) چۈشۈپ قېلىشىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

4. تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

ئەدەبىي تىلدىكى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بەزى سۆز-لەرنىڭ ئالدىغا، بۇ دىئالېكتتا بىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تاۋۇش ئاجىزلىشىپ، شۇ سۆزدە بىر بوغۇم كۆپىيىپ قالىدۇ. مەسىلەن: ھاك ـ ئاھاك، ھېكى ـ ئاھېكى... دېگەنلەر-دەك.

يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش ئىسىملارنىڭ 3-شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن ئورۇنىي، تەرەپىنى بىلدۈرىدىغان «ئاستى // ئۈستى...» دېگەندەك رەۋىشلەر كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنگەن-دە، كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئالدىدىكى بىر «ن» تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ. مەسىلەن: ئۈستىدە ـ ئۈستىندە، ئاستىنىڭ ـ ئاستىن-نىڭ ... دېگەندەك.

5. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلىياتسىيىلىشىشى

خوتەن دىئالېكتىدىكى مۇھىم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكنىڭ يەنە بىرى، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسى-مىلياتسىيىلىشىشى، بولۇپمۇ سۆزلەرگە ھەرخىل قوشۇمچىلار ئۇلان-غان ئەھۋالدىكى تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشنىڭ كۆپرەك كۆرۈلۈ-شىدۇر. بۇ جەھەتتە: «چ // ش» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە «س» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «چ // ش» تاۋۇشلىرىنىڭ «س» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: چۈشسەم ـ چۈسسەم، كەچسەم ـ كەسسەم...) ئۆزگىرىشىنى؛ «ت» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە «س» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇم-چىلار ئۇلانغاندا، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشىنىڭ «س» تاۋۇ-شىغا (مەسىلەن: كەتسۇن ـ كەسسۇن، ساۋاتسىز ـ ساۋاسسىز...) ئۆزگىرىشىنى؛ «ت» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان قىسمەن سۆزلەرگە «چ» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، تۈپ سۆز ئاخى-رىدىكى «ت» تاۋۇشىنىڭ «چ» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: سائەتچى ـ سا-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئەچچى، سەنئەتچى ـ سەنەتچى . . .) ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىشكە بو-
لىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، «ز» تاۋۇشى بىلەن «س» تاۋۇشىنىڭ، «ن»
تاۋۇشى بىلەن «ل» تاۋۇشىنىڭ (مەسىلەن: قانلىق ـ قاللىق، جان-
لىق ـ جاللىق . . .) ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى كۆرۈلىدۇ ھەمدە بۇ-
خىل تاۋۇش ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى سەۋەبىدىن بەزى سۆزلەرنىڭ
كۆپ خىل ۋارىيانتلىرى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: ئەجەب ـ
ھەجەب / ھېجىپىي، ھەشقىپىچەك ـ ئەشقىپىچەك /
ئاشقىپىچەك . . . دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا يەنە «ت» تاۋۇشى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تىل ئۇچى ئۇزۇك تاۋۇش بولغان «ت»
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «دۇرۇر// تۇرۇر// ئۇرۇر» لارنىڭ ئۆزگىرى-
شىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، بۇلار لوپنۇر دىئالېكتىدا بىر «د» شەكلىدە
ساقلىنىپ كەلگىنىدەك، بۇ دىئالېكتتىمۇ بىر «ت» شەكلىدە ساقلى-
نىپ كەلگەن. مەسىلەن:

خوتەن دىئالېكتىدا:	چاغاتاي تىلىدا:	قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا:
كېتىمىز	كەلەدۇرمىز	كەلىپ تۇرۇرمىز
ئېيتتىمە	ئەتەدۇرمەن	ئېتە تۇرۇرمەن
يانتىمىز	يانادۇرمىز	يان تۇرۇرمىز

خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

ماقالىمىزنىڭ بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كۆپ قاتلام،
كۆپ خىل ئامىل، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش، ئىشلەپچىقىرىش،
ئىجتىمائىيەت، ھۈنەر-سەنئەت جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلەر تۈپەيلى-
دىن خوتەن دىئالېكت رايونىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا
تەڭدىشى يوق نۇرغۇن سۆز-ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ھەم ئەدەبىي تىلدىكى
سۆزلەرنىڭ كۆپلىگەن ۋارىيانتلىرى بار. بۇ مۇستەقىل سۆزلەر ئىچىدە
ئىسىملار كۆپرەك، ياردەمچى سۆزلەر ئىچىدە ئىملىق، ئۈندەش، ئۇلاد-

ـمىلار كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. بۇخىل لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكنى تۆۋەن‑
دىكىدەك (ئىلاۋە: دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلۈكلىرى ھەرپ تەرتىپى
بويىچە مەخسۇس سەھىپىدە كۆرسىتىلگەچكە، بۇ يەردە پەقەت زۆرۈر‑
يەت ۋەجىدىن ئازلا مىسال ئېلىنىدۇ) كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

1. بىر قىسىم يەر‑جاي ناملىرى، ھۈنەر‑سەنئەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە باشقا جەھەتلەردىكى مۇشۇ رايونغا خاس بولغان سۆزلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

2. بۇ دىئالېكتتىكى قىسمەن سۆزلەرنىڭ ئەدەبىي تىلدىكى مەنە دائىرىسى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى ئوخشىمايدۇ ياكى پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: «كاداڭ» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «تەجرىبىلىك، پىشقان ئادەم...» دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە بولسىمۇ، بۇ دىئالېكتتا «ھاكاۋۇر، مەنمەنچى...» دېگەندەك مەنىدە؛ «گاداي» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «نامرات، يوقسۇل» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە بولسىمۇ، بۇ دىئالېكتتا «ياشانغان، قېرى كىشى...» دېگەندەك مەنىدە؛ «يامان» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «ئەسكى» مەنىسىنى بىلدۈرسە، بۇ دىئالېكتتا دەرىجە رەۋىشى ئورنىدا كېلىپ، «ناھايىتى، ئىنتايىن» دېگەن مەنىدە (بۇ ئادەم يامان كۈچلۈككەن...) قوللىنىلىدۇ.

3. بۇ دىئالېكتتا قىسمەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش بولسىمۇ، فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن: مۈت ـ بىكار، ھەقسىز / ئۆملاقمان ـ ھەمىشە، دائىم/ تەممەت ـ مۇتلەق، پۈتۈنلەي/تەدان ـ قۇۋ، ھىيلىگەر / پەلتەك ـ ئەپكەش ... دېگەندەك.

4. بۇ دىئالېكتتا ھەم ئەدەبىي تىلدىكى سۆزنى ھەم دىئالېكت‑شېۋە سۆزلىرىنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش ئەھۋاللىرى بار. مەسىلەن: زادى ـ زادى/غولى، راستتىنلا ـ راستىنلا / چىمپىششىغ، قاۋۇل ـ قاۋۇل / گەۋرى... دېگەنلەردەك.

5. بۇ دىئالېكتتا قىسمەن سۆزلەر ئەدەبىي تىلغا ياندىشىپ مەنداش سۆز گۇرۇپپىسى ھاسىل قىلىدۇ. ئەمما، خەلق ھەرئىككىسىنى چۈشەنسىمۇ، ئۆز شېۋىسى بولغىنىنى كۆپرەك قوللىنىدۇ. مەسىلەن: گال ـ پوكان / قوچۇش ـ مالتىلاش / چىرايلىق ـ ئۈز / جىق ـ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئاۋۇن / دۆت ـ دېۋەڭ . . . دېگەنلەردەك.

6. بۇ دىئالېكتتا قانۇنىيەتلىك تاۋۇش ئۆزگىرىشى ياكى ئالمىشىش ھادىسىلىرىگە ئوخشىمايدىغان، ئەمما، مەنە، تەلەپپۇز جەھەتتىن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشايدىغان سۆزلەر بار. مەسىلەن: ئابرۇي ـ ئاۋۇي / ئىتتىك ـ يىتتىڭ / ھۆپۈپ ـ ھۆپەپ / مۇشۇك ـ مىش / كارىۋات ـ كاتۇ / چويلا ـ چالۇ . . . دېگەنلەردەك.

7. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى ئاتالغۇلارنىڭ بىرقانچە خىل ئاتىلىشى بار. مەسىلەن: «تۇغۇش» دېگەن ئاتالغۇنى ئالساق، ئەدەبىي تىلدا «توخۇ تۇغدى، قوي تۇغدى. . . » دېگەندەك ھەممىسىگە «تۇغدى» سۆزى قوللىنىلسا، بۇ دىئالېكتتا «قوي قوزىلىدى، توخۇ تۇخۇم قويدى، كالا موزايلىدى، ئات تايلىدى، ئەچكۈ ئوغلاقلىدى. . . » دەپ قوللىنىلىدۇ.

8. بۇ دىئالېكتتا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىلىق تەركىبلىرى ھازىرغىچە داۋاملاشقان بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردىن ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقانلىرى خېلى كۆپ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	خاقانىيە تىلىدا:	خوتەن دىئالېكتىدا:
پاكىز، ساپ	ئىرىغ	ئىرىغ
كۆپ، بەك	بىچاغ	بىچاغ
ئاستىن	ئالتىن	ئالتىن
ئوچۇق	ھاللاڭ	ھاللاڭ
تېز، چاپسان	شاپ	شاپ
ئىش ھەققى	مانجۇ	مانجۇ
تۆڭلۈك	تۈنۈك	تونۇك

دېگەنلەردەك.

9. تارىخىي، ئىجتىمائىي، جۇغراپىيىۋى ئامىللار ۋە تىل تەرەققىياتى ئېھتىياجىدىن خەنزۇ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن بۇ دىئالېكتقا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن: ساي (ھازىر)، ساخۇ (گوموش)، سەيپۈڭ (كىيىم تىككۈچى)، ئەمبەل (ئاشتاختا)، جۇسەي (كۇدە)، تېڭشا (ئاڭلا)، جا (ساختا)، خارەت (ياغاچ-

ـچى) ، كالپۇك (لەۋ) ، زەدەك (سەۋزە) ، سەگ (ئىت) ، چەپ (سول) ، زەدا (باي ، پۇللۇق ، زەردار) . . . دېگەنلەردەك.

10. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار (مۇ // چۇ // غۇ // قۇ // زە // يۇ // ئا // ئە // دە // لا // ھە قاتارلىقلار) بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولغان ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولمىغان «ھاما // ھەدە // ھاما-ھاما // ھەدە-ھەدە // ھەدەك-ھەدەك // ھېچپىي // ھەكىمۇاتو // ھاسىنوي // ھازنوي // ھەربادى ...» قاتارلىق ئۇلانمىلار ئې-غىز تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئۇلار جۇملىلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئۇلانغان جۇملىلەرگە تەكىتلەش، سوراق، يېلىنىش، ئۆتۈنۈش، جېكىلەش، بەزلەش قاتارلىق مەنىۋى تۇسلەرنى بېرىپ، گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ.

11. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدا بولمىغان قىسمەن ئىملىق سۆزلەر بار. مەسىلەن: ھام // ھەئىئە // ھىئىئى // ھۆم // ھەھە. . . ھەھ . . . دېگەنلەردەك. ئۇلار مۇستەقىل مەنە بىلدۈرمىسىمۇ، جۇمـ-لىلەرگە قوشۇلۇپ كېلىپ، كونكرېت تۇتۇق شارائىتىدا جۇملىلەرگە گرامماتىكىلىق مەنە يۈكلەپ، ئۇقۇمنىڭ ئېنىقلىقىنى ئاشۇرىدۇ.

12. بۇ دىئالېكتتا كۆپرەك قوللىنىلىدىغان «ھېچېن // ھېلىق // ھوجون // ئۇجۇن-ئۇجۇن // ھۇي // ھاي ...» دېگەندەك ئىمـ-لىق ۋە ئۈندەشلەر بولۇپ، ئادەتتە تەلەپپۇزدا جۇملىلەرگە قوشۇلۇپ كېلىپ، كەمسىتىش، يىرگىنىش، ھەيرانلىق، ئۆتۈنۈش، قورقۇش قاتارلىق ئىچكى ھېسسىياتنى ئىپادىلەپ، جۇملىلەرگە گرامماتىكىلىق تۈس بېرىدۇ.

بۇ ئىملىق ۋە ئۈندەشلەرنىڭ سېمانتىكىلىق مەنىسى، گرامماتىـ-كىلىق خۇسۇسىيىتى ۋە ئىشلىتىلىشى ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكى ئۈندەشلەر بىلەن ئوخشاش ئورۇندا تۇرىدۇ.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

بۇ دىئالېكتنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساسەن فونېتىـ-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كىلىق ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا كېلىپ چىققان بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن خېلىلا پەرقلىق.

1. ئىسىم جەھەتتە:

ئەدەبىي تىلدا ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ 1-، 2-شەخستە سۆزلەرگە ئۇلىنىدىغانلىرى «ئىم// ئۇم// ئىڭ// ئۇڭ» شەكلىدە كەلسە، بۇ دىئالېكتتا «ئام// ئەم// ئاڭ// ئەڭ» شەكلىدە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: پۇت-پۇتۇم - پۇتام // قول-قولۇڭ - قولاڭ // كۆڭلەك-كۆڭلىكىم - كۆيىنىكەم // كۆز-كۆزۈڭ - كۆزەڭ // قۇلاق-قۇلىقىم - قولىقام . . . دېگەنلەر-دەك.

بەزىدە «ئۇ// ئۈ» سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ياسالغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە 3-شەخس قوشۇمچىلىرى بۇ دىئالېكتتا «ئىسى// سى» شەك-لىدىلا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇن-ئۇنى - ئۇنىسى // پۇل-پۇلى - پۇلىسى // ئۆي-ئۆيى - ئۆيىسى . . . دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان ئىسىملارغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە-لارنى قوشۇش ئارقىلىق يېڭى ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ھۆللۈمەن+لىك=ھۆللۈمەنلىك // خارەت+چىلىك= خارەتچىلىك . . . دېگەندەك.

2. سۈپەت جەھەتتە:

سۈپەتلەرنىڭ ئوخشىتىش قوشۇمچىسى «دەك// تەك» بۇ دىئا-لېكتتا «دەي// تەي» بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن: پاختىدەك - پاختىدەي // مۈشۈكتەك - مۈشۈكتەي . . . دېگەندەك.

بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى سۈپەت ياسىغۇچى «لىق// لىك// لۇق// لۈك» قوشۇمچىسى ئوخشاشلا قوللىنىلىش بىلەن بىر-گە، يەنە «لىگ// لەگ// لىغ// لۇغ» قاتارلىق جاراڭلىق تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان شەكىللىرىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: زەيلىك - زەي-لىگ // كۆزلۈك - كۆزلەگ // ئۇتۇقلۇق - ئۇتۇغلۇق // ئەقىل-لىق - ئېقىللىغ // ئۆلۈك - ئۆلەگ . . . دېگەندەك.

ئەدەبىي تىلدىكى سۈپەت ياسىغۇچى «ق// ئىق» قوشۇمچىلىرى-

نىڭ بۇ دىئالېكتتا «غ// ئىغ» بولۇپ (مەسىلەن: قايناق ـ قايناغ // قاتتىق ـ قاتتىغ) كېلىشىمۇ ئۇچرايدۇ.

كېلىدىغان زامان سۈپەتداش تىلىمىزدا «غا» مورفېمىسى ئارقىلىق ياسالسا، بۇ دىئالېكتتا «قان» مورفېمىسى ئارقىلىق ياسىلىدۇ (بۇ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى فونېتىكىلىق ئامىللارنىڭ بۇ دىئالېكتتا ساقلىنىشى، تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر). مەسىلەن:

يانىدىغان ـ يانىتقان // كېتىدىغان ـ كېتىتقان // ئالىدىغان ـ ئاتقان // بارىدىغان ـ بارتقان. . . دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ياكى ئانالىتىك يول ئارقىلىق يېڭى سۈپەتلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بەك+ ئۆز= بەكئۆز // هېۋەت+ خور= هېۋەتخور. . . دېگەندەك.

3. سان جەھەتتە:

ئەدەبىي تىلدا دەرىجە ساننى بىلدۈرۈشتە «چى» قوشۇمچىسى ئۇلانسا، بۇ دىئالېكتتا «جى» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: ئىككىنچى ـ ئىككىنجى // بەشىنچى ـ بەشىنجى. . . دېگەنلەردەك.

4. رەۋىش جەھەتتە:

«پ// ىپ// ۇپ» لەر ئەدەبىي تىلدىكى رەۋىشداش ياسىغۇچى مورفېما بولۇپ، بۇ دىئالېكتتا بۇلاردىن «پ// ىپ» لا بار. لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ شەكلى بولمىغاچقا، «ۇپ// ۈپ» ئورنىدا «ئاپ// ئەپ» كېلىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇپ ـ ئوقاپ // سۆيۈپ ـ سۆيەپ // قونۇپ ـ قوناپ // كۆيۈپ ـ كۆيەپ دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا مەقسەت رەۋىشى ياردەمچى پېئىل «قوپ» بىلەن كەلسە، كەلگۈسى زامان بولۇشلۇق شەكلىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: بارماقچى بولدۇم ـ باغىلى قوپتام // مېڭىشقا تەييارلاندىم ـ ماڭغىلى قوپتام // قىلماقچى بولۇۋاتىمەن ـ قىلغىلى قوپتام . . . دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا خاس رەۋىشلەردىن مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ئارقى-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

لىق يېڭى رەۋىشلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: هونناق+تەك= هونناقتەك // هېقىي (لار)+چە=هېقىلارچە... دېگەندەك.
بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى رەۋىشلەر قوللىنىلىش بىلەن تەڭ، شۇ رەۋىشكە مەنداش كېلىدىغان شېۋىلەرمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: دائىم - هەلاڭ // هەرگىز - هۆددەس // هازىر - ساي // بىكار - هەقسىز - مۇت ... // دېگەندەك.

5. پېئىل جەھەتتە:

خوتەن دىئالېكتىدا پېئىلنىڭ ئۆزىدىكى تۈرلەنگەن شەكلى ئارقىلىق سۆزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بىلدۈرىدىغان «غۇلۇق// قۇلۇق// گۈلۈك// كۈلۈك» تىن ئىبارەت زۆرۈرىيەت رايى بار. مۇئەييەن گراماتىكىلىق شەكىلگە ۋە گراماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بۇ شەخسسىز قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ئىپادىلىنىدىغان دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسىز، تۈس قاتارلىق گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: ئۆتكۈزگۈلۈك (ئۆتكۈزۈش لازىم) // ئىشلەتكۈلۈك (ئىشلىتىش كېرەك) // بارغۇلۇق (بېرىش لازىم) // قوققۇلۇق (قورقۇش كېرەك)...
«ئۈزگۈلۈك ئايىنى، چىقىپ يەتتە قات كۆك قەرىدىن // سۈزگۈلۈك تاشپاقىنى ئوكيان-دېڭىزلار تەكتىدىن» (ماۋزېدۇڭ «جىڭگاڭشەنگە قايتا چىقىش» تىن).
«غۇلۇق// قۇلۇق// گۈلۈك// كۈلۈك» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىسىملارغا بىۋاسىتە ئىنىقلىغۇچى بولمايدىغان؛ ئۆتكەن ھەرىكەتنى بىلدۈرمەيدىغان؛ ھەرىكەتنامىلاردەك ئىسىمنىڭ سان، شەخس كاتېگورىيىسى ۋە كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۈرلەنمەيدىغان؛ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكمەيدىغان ئالاھىدىلىكلىرى بار. گەرچە خاھىش، بۇيرۇق، زۆرۈرىيەتنى ئىپادىلەيدىغان بۇ شەكىل قىسمەن ھاللاردا سۈپەتلەرگە ئوخشاش بىۋاسىتە ئىنىقلىغۇچى (مەسىلەن: دېگۈلۈكنى دېدىڭ، يېگۈلۈكنى يېدىڭ...) بولۇپ كەلسىمۇ، جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى ۋە ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىنى ئومۇمىي ئەھۋال دەپ قاراشقا بولمايدۇ.
خوتەن دىئالېكتىنىڭ پېئىللاردىكى روشەن ئالاھىدىلىكى ھېساب-

لىنىدىغان بۇ شەكىلدە، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «گۈلۈك// كۈلۈك»؛ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «غۇلۇق// قۇلۇق» ئۇلىنىپ كېلىپ يەنە «يا» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: كۈلەيلى - كۈلگۈلۈك(يا) // كۆرەيلى - كۆرگۈلۈك(يا) // بارايلى - باغۇلۇق(يا) // ياپايلى - ياپقۇلۇق (يا) ... دېگەنلەردەك.

پېئىل يىلتىزلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، «گەك // غاق» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن (مەسىلەن: بېرىدىغان - بەگەك // ئالىدىغان - ئاغاق) سۆپەتداشلارنىڭ ياسىلىشىنى؛ 1-شەخس بۇيرۇق رايىدىكى پېئىل يىلتىزىغا 1-شەخس قوشۇمچىسىنىڭ «ئى» شەكلىدە (مەسىلەن: بارايلى - بارىلى // كەتمەيلى - كەتمىلى. . .)؛ «دا// تە» شەكلىدە (مەسىلەن: ئۆستۈردۈم - ئۆستەدىم // بولدۇردۇم - بولدادىم. . .) ئۇلىنىپ كېلىشىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بۇ دىئالېكتتا ئېنىق ئۆتكەن زامان پېئىلىغا ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن كېيىن «تام // تەم»؛ بولۇشسىز ئېنىق ئۆتكەن زامان پېئىلىدىن كېيىن «دام // دەم» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، ئەدەبىي تىلدىكى ئېنىق ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىلىرى «دۇم// تۇم// دۇق// تۇق» ئۇلىنىپ كېلىدىغان شەكلىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: قوشتۇم - قوشتام // ئورمىدىم - ئومىدام // كۆرمىدىم - كۆمىدەم // ئۆتتۈڭ - ئۆتتەڭ. . . ۋە باشقىلار.

بولۇشلۇق-بولۇشسىز، هازىرقى زامان خەۋەر رايىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان پېئىلدا دائىم قوللىنىلىدىغان ياردەمچى پېئىل «تۇر» قوشۇلۇپ، ئەدەبىي تىلدىكى ياردەمچى پېئىل «ۋات» شەكلىنى هاسىل قىلىسمۇ، لېكىن، بۇ دىئالېكتتا «يات» شەكلى بويىچە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: سۆزلەۋاتىدۇ - سۆزلەپ تۇرتۇ // ئالمايۋاتىدۇ - ئامايياتتۇ // كېلىۋاتىدۇ - كېلىپياتتۇ. . . دېگەنلەردەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆتكەن زامان باغلىنىغۇچى خەۋەر پېئىلىدا رەۋىشداشلارنىڭ ئاخىرىغا «دىم// دىڭ» قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ، ئاندىن «پ» قوشۇمچىسىنىڭ (مەسىلەن: قىلىۋىدىم - قىلىپتىم //

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە ... ئەدەبىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

مېڭىۋىدى - مېڭىپتى // ياساۋىدىم - ياساپتىم. . .) ئۆلىنىشىنى؛ گۇمانىي سوراق شەكلىدىكى 1-شەخس «ت» نىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بىلەنمۇ (مەسىلەن: يازمامدىمەن - يازمامتىمەن // بارمامدىمەن - بامامتىمەن // كۆرمەمدىمەن - كۆمەمدىمەن. . .) ياسىلىشىنى؛ «سال» ياردەمچى پېئىلىنىڭ بىرەر ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئۇشتۇمتۇت بولۇۋاتقانلىقىنى (مەسىلەن: دەپ تاشلىدى - دەپ سالدى // تىللاپ تاشلىدى - تىللاپ سالدى // ئۆرۈپ تاشلىدى - ئۆرۈپ سالدى. . .) ئىپادىلىشىنى؛ «بوغاي» پېئىلىنىڭ سۈپەتداشنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ گۇماننى بىلدۈرىدىغان (مەسىلەن: كۆرگەندۇ - كۆرسە كۆرگەن بوغاي // ئالسا ئالغاندۇ - ئاسا ئاغان بولغاي. . .) پېئىللارنى ياسايدىغانلىقىنى ھەمدە بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان پېئىللاردىن سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ئارقىلىق يېڭى پېئىللارنىڭ ياسىلىدىغانلىقىنى، بۇ دىئالېكتنىڭ پېئىللاردىكى خۇسۇسىيەتلىرى دەپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

6. ئۈلانمىلار جەھەتتە:

خوتەن دىئالېكتىدىكى ئۈلانمىلارنىڭ ئەدەبىي تىلدىن قايسى جەھەتلەردە پەرقلىنىدىغانلىقىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە بولىدۇ:①

1) ئەدەبىي تىلدىكى ئۈلانمىلار پەقەت بىرلا بوغۇمدىن تۈزۈلگەن. ئەمما، بۇ دىئالېكتتىكى ئۈلانمىلار ئىككى ياكى كۆپ بوغۇملۇق. ئەدەبىي تىلدىكى ئۈلانمىلارنىڭ قانداق تىل ھادىسىسىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئېنىقلاش قىيىن بولسا، بۇ دىئالېكتتىكى ئۈلانمىلار لېكسىكىلىق مەنە بېرىدىغان سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشى بىلەن ئۈلانمىغا ئايلىنىپ قالغان (مەسىلەن: ھەئە دېگىن - ھە دېگىن - ھەدە // ھەئە دەڭ - ھەدەڭ. . .)

2) ئەدەبىي تىلدىكى ئۈلانمىلار ئومۇمەن جۈملە ئاخىرىغا ئۇلانسا، بۇ دىئالېكتتىكى ئۈلانمىلارنىڭ قوللىنىلىشى بىر قەدەر ئەركىن بولۇپ، جۈملە بېشىدىمۇ، ئوتتۇرىسىدىمۇ، ئاخىرىسىدىمۇ (ئادەتتە

① ئۈلانمىلارنىڭ تۆت جەھەتتىكى پەرقى، مۇھەممەتئىمىن سابىرنىڭ «(ھ، ئۈلانمىسىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىكى ئورنى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989-يىل 3-سان) ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى.

يەككە ئۇلانمىلار جۈملە ئاخىرىدا، قوشما ئۇلانمىلار جۈملە بېشىدا) كېلىدۇ.

3) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلارنىڭ تەكرار شەكلى يوق. ئەمما، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلار تەكرارلىنىپ قوشما ئۇلانمىلارنى هاسىل قىلىدۇ. بۇ قوشما ئۇلانمىلارنىڭ گراماتىكىلىق مەنىسى ئاددىي ئۇلانمىلارنىڭكىدىن كۈچلۈك بولىدۇ.

4) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار كونتېكستتا قاراتما سۆز بولۇپ كەلمەيدۇ. ئەمما، بۇ دىئالېكتتا ئۇلانمىلار قاراتما سۆز بولۇپ كېلىدۇ. يەنى بۇ ئۇلانمىلار ئېلىۋېتىلسە، جۈملىنىڭ مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ. قوشۇلۇپ كەلسە، جۈملىدىكى ئوي-پىكىر ياكى ئىش-هەرىكەتنىڭ كىمگە قارىتىلغانلىقى ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ.

خاتىمە

خوتەن دىئالېكتىنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن شۇنى ئېيتىش لازىمكى، بۇ دىئالېكت مەركىزىي دىئالېكت ۋە لوپنۇر دىئالېكتىغا ئوخشاشلا هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە مۇكەممەللىشىشىنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئەدەبىي تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ مۇهىم مەنبەسىدۇر. بۇ مەنبە ئارقىلىق ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئەدەبىي تىلنى تېخىمۇ هاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، تىل تارىخى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىنى ئىگىلەپ، دىئالېكتلار ئارىسىدىكى پەرقلەرنىڭ ئازىيىشىنى، تىلنىڭ بىرلىككە كېلىپ قېلىپلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيمىز. هاسىلات شۇكى:

1. خوتەن دىئالېكتى يۇقىرى ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. ماقالىنىڭ بېشىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، بۇ رايون تارىختا كۆپ قەبىلە، مىللەت ياشىغان؛ كۆپ دىنلىق، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەر ئۇچراشقان؛ كۆپ خىل يېزىق قوللىنىلغان قەدىمكى بوستانلىق بولۇپ، بۇ يەردە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، ئەدەبىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ياشىغان ھەرمىللەت خەلقىنىڭ تىل-يېزىقى بىلەن مەيدانغا كەلگەن
بىباھا مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى،
جۇملىدىن ئېلىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئۆزگىچە رەڭ-جۇلاسى بى-
لەن كۆز چاقنىتىدۇ. بۇ دىئالېكتنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى
ئۆزگىرىشلىرى ۋە قەدىمكى تىل ھادىسىلىرىنى ھازىرغىچە ساقلاپ قې-
لىشلىرى تىلشۇناسلىق، ئېتمولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، توپونومىيە،
مەدەنىيەت جۇغراپىيىسى، ئىنسانشۇناسلىق ساھەلىرىنى مول ماتېرى-
ياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. جانلىق يەر ئۈستى مۇزېيى ھېسابلىنىدى-
غان بۇ رايوندىكى شىۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كەلگەن ھېسابسىز
فولكلور بايلىقى، ھۆججەت-ۋەسىقىلەر تەتقىق قىلىنىشىمىزنى كۈتۈپ
تۇرماقتا.

2. خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ئەدەبىي
تىلدا تەڭدىشى يوق سۆزلەرنى مەنبە بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. تىل تەتقىقا-
تىدىن قارىغاندا، 20-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن باشلاپ، بۇ دىئالېكتقا
خاس بولغان خېلى بىر قىسىم سۆزلەر ئۆچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان
ئىجتىمائىيەت، پەن-تېخنىكا يېڭىلىقلىرىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ،
ئەدەبىي تىلدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ كەلمەكتە. ئەپسۇسلىنارلىقى
شۇكى، بۈگۈنكى ئۈچۈر دەۋرىدە ئاتالغۇ، ئۇقۇملارنىڭ كۈنسايىن
مەيدانغا كېلىشىنىڭ ئەكسىچە، ئۇلارنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلار ياسى-
لىپ ئۈلگۈرەلمەيۋاتىدۇ ياكى ياساشتا سەل قارىلىۋاتىدۇ. بۇ ھال «ئاتال-
غۇ، ئۇقۇم قەھەتچىلىكى» نى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە
ئەدەبىي تىلدا ياسالغان بىرقىسىم ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ئىخچام، ئوبراز-
لىق ئەمەس. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئەلۋەتتە ئالدى بىلەن دىئالېكت-
لارغا نەزەر ئاغدۇرۇپ، مەنبەدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

3. خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ئەدەبىي
تىلدىكى كۆپ مەنىلىك، شەكىلداش، مەنىداش سۆزلەرنى بېيىتىدۇ
ھەمدە سۆزلەرنى ئىخچام، راۋان، ئېنىقلىققا ئىگە قىلىدۇ. ئەدەبىي
تىلدا مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسى دېگەندەك كۆپ ئەمەس، بىر قىسىم
سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى «ئېنىق، راۋان، ئىخچام بولۇش» پرىنسىپىغا
ئەمەل قىلىنمىغاچقا، يېزىقتىلا قوللىنىلىپ، جانلىق تىلدا ئىشلەت-

مەسلىك ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. خەلق تەرىپىدىن ياسالغان سۆز-ئاتال-غۇلارنىڭ بىر قىسمى بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالىي بولۇپ، مەنىداش سۆزلەرنى بىيىتىپلا قالماي، سۆزلەرنىڭ «ئېنىق، راۋان، ئىخچام بولۇش» نى تەمىن ئېتىپ، ئېغىزدىمۇ، يېزىقتىمۇ تەڭ ئىشلىتىش تەلىپىگە يەتكىلى بولىدۇ.

4 . خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، چەت تىللار-دىن كىرگەن بەزى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالالايدۇ ۋە تىل ساپلىقى، تىل ئىزچىللىقىنى قوغداش رولىنى ئوينايدۇ.

ھەرقانداق تىل باشقا تىللارنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا بولالمىغى-نىدەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمۇ باشقا تىللاردىن كىر-گەن ئاتالغۇ، ئۇقۇملار بىلەن ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ مىللەت بىللە ياشاۋاتقان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا تىل ئۆتۈشۈش نورمال ئەھۋال. بىراق، ئىپادىلەش قىيىن بولغان بەزى ئاتالغۇ، ئۇقۇملار خەلقىمىز ئىچىدە (دىئالېكت - شېۋىلەردە) بار تۇرۇقلۇق، ئۇلارنى باشقا تىللاردىن ئىزدىمەي، ئاشۇ مەنبەدىن ئېلىشىمىز ياكى مەنبەدىن پايدىلىنىپ ياسى-شىمىز لازىم.

تىل ئاملى ئەۋلادنى ئەجدادقا ئۇلاپ كېلىۋاتقان بىردىنبىر رىش-تە. «گراماتىكا — تەگىنىڭ تەسىرى ئەڭ ئېنىق ئىپادىلىنىدىغان ساھە» . باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، خوتەن دىئالېكت سۆزلىرىدە قەدىمكى تىل ئېلېمېنتلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى ئىنتايىن مول. بۇخىل پايدىلىق تىل ئاملى ئەدەبىي تىلنى بېيىتىپلا قالماستىن، ئەۋلادلار بىلەن ئەجدادلار ئارىلىقىنى قىسقارتىشقا، تىل ساپلىقى ۋە تىل ئىزچىللىقىنى قوغداشقا پايدىلىق.

ئۇنىڭدىن باشقا، خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاي-دىغان ئاساسلارنىڭ، ئەدەبىي تىلدا ئارىلاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىۋاتقان بەزى سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنى ئايرىشتىكى ياردەمچىلەرنىڭ بىرى-دۇر.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە مەقالە، ئەدەبىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

پايدىلانمىلار

1. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، يېزىش گۇرۇپپىسى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 1-توم.
3. يۇ تېيەنخېڭ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل 1-نەشرى.
4. ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990-يىل 1-نەشرى.
5. تۇراپ قاسىم، ئابدۇرېھىم زۇنۇن قاتارلىقلار تۈزگەن: ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000-يىل 9-ئاي 1-نەشرى.
6. ئوبۇلقاسىم روزى: «خوتەن دىئالېكتى توغرىسىدا»، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986-يىل 2-سان.
7. غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار: «دىئالېكتلار — ئەدەبىي تىلنى بېيىتىشتىكى مەنبە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 2003-يىللىق 1-سان.
8. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى».
9. ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل 10-ئاي، 1-نەشرى.
10. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر قاتارلىقلار تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىل 1-نەشرى.

«سۆزلۈك ئامبىرى» غا كىرىش ئالدىدا

خوتەن دىئالېكتى فونېتىكا، گىرامماتىكا جەھەتلەردە ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكت - شېۋىلەرگە سېلىشتۇرغاندا پەرقلەر كۆپ بولمىسىمۇ، لېكسىكا جەھەتتىمۇ بىر قاتار ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ دىئالېكتنىڭ يۇقىرىقى ئۈچ جەھەتتىكى پەرقلىرى ئالدىنقى ماقالىدە ۋە كېيىنكى ماقالىلەردە ئايرىم - ئايرىم كۆرسىتىلدى.

بۇ كىتابنىڭ تېما ئېھتىياجى بىلەن ئوقۇرمەنلەرگە سۇنۇلغان تۆۋەندىكى «خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم «سۆزلۈك ئامبىرى» دۇر.

«خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» — مەرھۇم خەلق شائىرى، جامائەت ئەربابى روزى سايىتنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئۆگەنگەن، يىغىپ توپلىغان ۋە سېلىشتۇرۇپ ئورگىناللاشتۇرغان يىرىك ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

شائىر روزى سايىت ۋاپاتىدىن ئىلگىرىكى 10 يىللار داۋامىدا خەلق ئىچىدىن، ئەدەبىي ئەنجۇمەنلەردىن، توي - باراۋەتلەردىن بىرلەپ، ئىككىلەپ، ئونلاپ «سۆزلۈك» توپلاپ، خۇددى ھەسەل ھەرىسى شىرنە يىغقاندەك بۇ بايلىقلارنى يىغىپ خاتىرىلىدى، سېلىشتۇردى، ئىزاھ يازدى. ئەسلىدە ئۇنىڭ بۇ ئەھمىيەتلىك ئىلمىي ئەمگىكى ئۆزىنىڭ ئالدىن ئويلىشىلغان پىلانى بويىچە بولغاندا، تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ چوڭقۇرلاشماقچىدى. شائىر كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ «سۆزلۈكلەر»نى تىلشۇناسلارغا، پىشقەدەم ئۇستازلارغا كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ پىكىر - تەكلىپلىرىنى ئالغان ۋە سىستېمىلاشتۇرۇپ نەشر قىلدۇرماقچى بولغانىدى. بىراق، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى. شائىر جىسمىنىڭ ئارىمىزدىن كەتكىنىگە تۆت يىل بولغان بۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ بۇ خالىس ئەمگىكىنىڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشۈشى، زامانداشلىرىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان چوڭقۇر سېغىنىشى ۋە ھۆرمىتىنىڭ يەنە بىر ئەمەلىي ئىپادىسى بولۇپلا قالماستىن، دىئالېكت تەتقىقاتىغا سۇنۇلغان قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر.

كۆرسىتىش لازىمكى، خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئېتىمولوگىيە، سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە سۆزلەرنىڭ سېمانتىكا جەھەتتىكى تەھلىلى ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ. شائىرنىڭ بۇ ئىلمىي ئەمگىكىدە مانا بۇ جەھەتلەر

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر ... ئەدەبىي ماقالە ... ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئالدىن كۆزدە تۇتۇلغان بولسىمۇ، ئۇچ جەھەتتىكى ئىلمىي تەھلىللەر ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن، روشەن ئايرىلمىغان (بۇ ئاخىرقى بېكىتىشكە تۈلگۈرەلمە- گەنلىكتىن بولغان، ئەلۋەتتە). شائىر ئاشۇ تىنىمسىز توپلاش، رەتلەش داۋامىدا خوتەن رايونىنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ 70 — 90 - يىللىرىدىكى تىل ئىستېمالىدىن كۆرە، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرى ھەم ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى مەزگىللەرنى نەزەرگە ئېلىپ، يېقىنقى 30 يىللار داۋامىدا خوتەن ئاھالىلىرى تىل ئىستېمالىدىن يوقىتىل ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا ئورتاق بولۇپ كەتكەن (ئەسلىي خوتەن دىئالېكتى بولغان) سۆزلۈكلەرنىمۇ، بەزىلەر «چەت تىلدىن كىرگەن سۆز ئىدى» دېگەن قىسمەن سۆزلۈكلەرنىمۇ ئۆزىنىڭ «خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» ئامبىرىغا كىرگۈزگەن.

بۇ قېتىم شائىرنىڭ بۇ ئىلمىي ئەمگىكىنى يەنىلا ئۇنىڭ يوقىرىقى ئارزۇسى ۋە قولىيازما (كارتا) ئۇسلۇبىغا ھۆرمەت قىلىپ، قىسمەن تاللاش ۋە تۈزىتىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە رەتلەپ چىقتىم.

«خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» ناملىق بۇ دىئالېكت ئامبىرىدا مول تىل ماتېرىياللىرى بىلەن بىر قاتاردا، خەلق ماقال - تەمسىللىرى، خەلق قوشاقلىرى، ئەپسانە - رىۋايەتلەرمۇ شەرھى ئورنىدا خېلىلا كۆپ كەلتۈرۈلگەن. بۇ ھال خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ بېيىتىپلا قالماستىن، بۇ رايوندىكى رەڭمۇرەڭ فولكلور بايلىقى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇش ۋە ئۇنىڭدىن ھوزۇر ئېلىش جەھەتلەردىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەدەب — تىل سەنئەتكارى، ئەدەب — مىللەت تىلىنىڭ ساپلىقىنى قوغدىغۇچى ۋە ئۇنى بېيىتقۇچى، ئەدەب — ئۆز ئىجادىغا خەلق تىلىدىن ئىبارەت تەگ - يىلتىزدىن ئوزۇق قوبۇل قىلغۇچىدۇر. شائىر روزى سايىتنىڭ بۇ بىرلىك ئىلمىي ئەمگىكى ۋە ماكان، زامان سىناقلىرىدىن ئۆتەلەيدىغان شېئىرىيىتى قوشۇ- لۇپ، ئاشۇ يۈكسەك باھانى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئىشىنىمەنكى، بۇ «سۆزلۈكلەر» ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بىز ئىزدەيدىغان، بىز ئەتىۋارلايدىغان قىممەتلىك مەنىۋى بايلىق سۈپىتىدە، ئەجداد بىلەن ئەۋلادنى تۇتاشتۇرغۇچى ئۇزۇلمەس رىشتىگە ئايلىنىدۇ.

ئابدۇللا سۇلايمان

2005 - يىل سېنتەبىر، خوتەن